

Azərbaycan uşaq folklorunda lirik və epik növ

Səməngül Qafarova

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru
Bakı Slavyan Universiteti. Azərbaycan.
E-mail: gulhusu01@gmail.com

Annotasiya. Uşaq dünyasının bütün maraqlı cəhətlərini şirinliyi, duzluluğu ilə əks etdirən uşaq folklorunun həm də lirik növləridir. Poetik şifahi xalq yaradıcılığı insanı anadan olandan ömrünün son gününə qədər izləyir. Q.Namazov uşaq folklorunu üç növə bölmüşdür: kiçik (xırda) növ, lirik növ, epik növ. Lirik növə bayatılar, laylalar, oxşamalar, sanamalar, düzgülər, uşaq nəğmələri, mövsüm nəğmələri, epik növə əfsanə və rəvayətlər, nağıllar aiddir.

İnsanın dünyaya əlaqi, milli dəyərlərlə, əqli, zehni qabiliyyətlə formalaşmış halda gəlmədiyini bilir. Amma insan üçün çox böyük əhəmiyyəti olan dəyərlərin inkişafı, formalaşması da sözün gücünə, qüdrətinə bağlıdır. Deməli, insanı insan edən, onu digər canlılardan fərqləndirən onun sözü, şüurudur. Sözü dəyərliliyi, mənalılığı isə onun yaradıcısı insandan – nənə və babalarımızın söz xəzinəsinin poetiklik ruhunun duyumlarından asılı olur. Bədii sözün füsunkar təsiri ilə yaranan, şifahi xalq ədəbiyyatının, uşaq folklorunun lirik növü də, uşaqların əqli-intellektual və bədii estetik kamilliyə doğru inkişafına böyük bir təkan rolunu oynayır, bədii zövq rüşeymlərini oyadır, canlandırır, qüvvətləndirir, onların hissinə, instinkt duyğularına öz təsirini göstərir, xoş ahəngli, xoş avazlı, dopdolu, həzin ruhlu söz bayatıya, oxşamaya, laylaya, sanamaya, düzgüyə, nəğməyə, mahnılara çevrilir. Yeni ruhun, motivin yaranmasına səbəb olur. Bəzən uşaqların özü də ifaçı deyil, yaradıcıya çevrilirlər. Uşaq bu mənə dərinliyini qavramasa da, bütün məsələlərə öz pəncərəsindən baxır, ruhuna uyğun şeyləri tapıb mənimsəyir. Möcüzələri adi hal kimi qəbul edən uşaqlar üçün gerçəklik, qeyri-adiliyin içərisindən keçib gəlir. Orada hər şey başqa rəngdə görünür. Uşaqların bu rəngarəng dünyasına nur salan folklor növlərindən biri də epik növdür.

Xalqın yaratdığı, qoruyub yaşatdığı mənəvi sərvətlərin ən qiymətliələrindən olan epik folklorun janrları məxsus olduğu xalqın istək və arzusunu, gələcəyə ümidini, tarixə münasibətini, insan və zaman haqqında dünyagörüşünü yüksək şəkildə ifadə edir.

Açar sözlər: Uşaq folkloru, uşaq dünyası, lirik növ, bayatılar, laylalar, oxşamalar, uşaq nəğmələri, mövsüm nəğmələri, epik növ, nağıl, əfsanə və rəvayətlər

Məqalə tarixçəsi: göndərilib – 11.05.2022; qəbul edilib – 18.05.2022

Lyrical and epic types in Azerbaijani children's folklore

Semengul Gafarova

Doctor of Philosophy in Philology
Baku Slavyan University. Azerbaijan.
E-mail: gulhusu01@gmail.com

Abstract. They are also lyrical types of children's folklore, reflecting all the interesting aspects of the children's world with their sweetness and salinity. Poetic oral folklore follows a person from birth to the last day of his life. G.Namazov divided child folklore into three types: small (little) type, lyrical type, epic type. The lyrical type includes bayatis, lullabies, oxshamas, counters, duzguls, child songs, season songs, epic types of legends and stories, tales.

We know that man did not come into the world with moral, national values, mental, intellectual abilities, formed. But the development and formation of values that are of great importance for man also depends on the power of the word. So, it is his words and consciousness that make man

human and distinguish him from other living beings. The value and meaning of the word depend on its creator - the feelings of the poetic spirit of the vocabulary of our grandparents. The lyrical form of oral folk literature, children's folklore, created by the charming influence of the artistic word, also plays a great role in the development of children's intellectual and artistic aesthetic perfection, awakens, revives, strengthens the senses of artistic pleasure, affects their feelings and instincts. It creates a new spirit and motive. Sometimes children become creators, not performers. Although the child does not understand the depth of this meaning, he looks at all issues from his own window, finds and masters things that suit his spirit. For children who accept miracles as normal, reality passes through the supernatural. Everything there looks different. One of the types of folklore that illuminates this colorful world of children is the epic.

Genres of epic folklore, one of the most valuable of the spiritual treasures created and preserved by the people, "highly express the will and desire of the people to whom they belong, hope for the future, attitude to history, worldview about man and time".

Keywords: child folklore, children's world, lyrical genres, bayats, lullabies, similes, children's songs, seasonal songs, epic genres, tales, legends and myths

Article history: received – 11.05.2022; accepted – 18.05.2022

Giriş / Introduction

Uşaq dünyasının bütün maraqlı cəhətlərini şirinliyi, duzluluğu ilə əks etdirən, həm də lirik növlər olan bayatılardır.

Poetik şifahi xalq yaradıcılığı anadan olandan ömrünün son gününə qədər insanı izləyən, zəngin, qədim, tarixi köklərə malik xalq ədəbiyyatımızın, folklorumuzun lirik növlərindən biri olan bayatıların yaranma tarixi hələ də dəqiq müəyyənləşdirilməmişdir. Amma toplanması, nəşri sahəsində çox işlər görülmüşdür. Bayatıların toplanmasına keçən əsrin 20-30-cu illərində başlanmışdır. Bu sahə ilə V.Xulufu, Ə.Abid, İ.Hikmət, M.A.Abbasadə, A.Şaiq, H.Əlizadə, H.Zeynallı, M.M.Axundzadə, Şəfiqə Axundzadə və s. bir çox alimlər məşğul olmuşlar. Toplanmış və kitab şəklində nəşr olunmuş külliyyatlar bu janrın təbliğində və yayılmasında mühüm rol oynamışdır. Ömrünün 30-40 ilini bu məsələlərin həllinə yönəlmiş M.Həkimovun xidmətləri təqdirəlayiqdir. M.Həkimov "Elat bayatıları" kitabında bayatıya altı mənada izah verir ki, onlardan biri də körpənin inkişafı və boyatması ilə əlaqələndirilməsidir. Folklorşünaslıqda belə qənaətə gəlmişlər ki, bayatı qoşanlar ustad, el sənətkarları olmuşlar. Çünki burada bayatının ilk mısrası kimə məxsusluğunu diqqətə çatdırır. "Əzizim", "Mən aşiqəm", "Eləmi" ifadələri onları konkretləşdirir, şəxsləndirir. Bayatılarda oxucunu, dinləyicini düşündürmək üstünlük təşkil edir. Uşaqlar arasında ətrafa, vətənə, mərdliyə, qorxmazlıq və cəsurluğa çağırış ifadələri də üstünlük təşkil edir. Bayatının həzin, kədərli notlarının köməyi ilə çatdırılan fikrin təsir gücü yüksəkdir. Bayatını isə ancaq yaradıcılıq ruhu yüksək olan xalq yarada bilər. Bu janrın daxilində olan kədər dolu sızıntı, pafos üstünlük təşkil edir. Bayatılarda dinamiklik hər zaman böyük rol oynayır və müxtəlif məzmunlu yaradıcılığın nümunəsinin yaranmasına səbəb olur. Xalq arasında ən geniş yayılan bu lirik janrın 1-ci mısrası və 2-4-cü mısraları qafiyələnir, 3-cü misra isə sərbəst buraxılır, həm də mahiyyəti açıqlayır. Bayatı qoşanın əsas məqsədi 3-cü misrada özünü bürüzə verir. Mövzu baxımından rəngarəng, az sözlə böyük məna ifadə edən bu xalq yaradıcılığının əxlaqi, tərbiyəvi, insani keyfiyyətlərin aşılmasında böyük əhəmiyyət daşıması təəccüblü deyil, çünki pedaqoq, tərbiyəçi rolunun ən mükəmməl nümayəndələri elə bu janrın yaradıcılarıdır. Dostluqda, insanlıqda, vəfahlıqda və sədaqətlikdə yol göstərən, istiqamətverən kimi məsuliyyət daşıyıcılarından biri də bayatıdır:

*Əzizim, qıyma gülüm,
Dostuna qıyma, gülüm,*

*Həyat çətin, ömür qısa
Könlümü qırma, gülüm.*

*Aşiqəm, vəfalya,
Zəhmətkeş, cəfalya,
Ömrümü mən verərəm
Yaxşı insan- vəfalya.*

Əsas hissə / Main Part

Söylədiyimiz kimi, uşaqların həyatında müəyyən rolunu oynayan layla uşaq folklorunun ilkin növ-
lərindən sayılır. Laylanı həm də beşik nəğməsi adlandırırlar. Laylanın ritm, ahəng və melodiyası
uşaqlar arasında dünyaya həssas münasibətin ilk közərtilərini yaradır, duyum hissini qüvvətləndirir.
Burada milli düşüncənin ilkin notları vardır. Bayatılarla tərbiyələnməyə körpələr qəhrəmanlıq,
safliq, doğruculuq, düzgünlük kimi dəyərlər sisteminin sədaları altında böyüyür. Bu səslər sistemi,
uşaq xarakterini formalaşdırmaqda ən gözəl vasitədir. Laylaların ifası zamanı təkrar-təkrar səslənən
nəqəratlar, uşaqda dünyaya həssas münasibətin ilk közərtilərini yaradır, onun duyum hissini
qüvvətləndirir.

K.Çukovski qeyd edirdi: “Uşaqlar özlərinin ilk şeir təəssüratlarını anaların onlara beşik nəğ-
mələri və başqa bu cür nəğmələri oxuduğu zaman – südəmər yaş dövründə alırlar” [13, s.61].

Azərbaycan xalqının tükənməyən məişət nəğmələrindən biri olan beşik nəğmələrinin, ana
laylalarının sədası ilə böyüyən körpələrin hamısında yüksək əxlaqi keyfiyyətlər, nəcib hisslər üs-
tünlük təşkil edir. Ana öz laylasında bu keyfiyyətləri aşılardan duyğularını verir. Laylalar beşik ba-
şında oxunan həzin nəğmələrdir. Bu həzin nəğmələr o qədər emosional təsirə malik olur ki, bu nə-
vazişin, musiqili ahəngin təsiri altında körpələr uyuyur. Uşaq folklorunda ən vacib janrlardan biri,
bəlkə də birincisi laylalardır. Laylaların konkret məkan və zaman daxilində oxunması yuxunun fi-
zioloji proses kimi baş verməsində mühüm amildir. Günün istənilən saatında oxunan layla körpə-
yə yuxu gətirir. Bu nəvazişli sözlərin, musiqinin görünməz bağları ilə ana və bala arasında bir
doğmalığı, yaxınlığı yaranır. Körpə anasına arxayın olaraq yuxuya gedir. Burada məqsəd körpəsinin
rahatlamaq, öz məhəbbətini, hiss və duyğularını ifadə edəcək bir nəğmənin köməyi ilə onun xoş-
bəxtliyini düşünür, gələcəyinin xoş olmasını arzulayır. Bəzən onu yad gözlərə qısqanır, bəzən də
hamının tanıyacağı bir adam olmasını arzulayır. Bu laylanın içində əzizləmə, bəsləmə, bayatı, ox-
şama da öz ifadəsini tapır. Bu laylalar heç də uşaqların həyatında ana südündən az rol oynamamış-
dır. Lirik növ dediyimiz bu bölgü, həm böyüklərin, həm də uşaqların yaradıcılıq məhsulunun bəh-
rəsidir. Oxşamalar, laylalar, bayatılar, tapmacalar (nəzmlə və ya nəsrə) böyüklərə, dolamalar,
acıtmalar, öcəşmələr, oyun nəğmələri uşaqlara aiddir. Laylalar, həzin, məhəbbət və qayğı dolu
səslə körpənin beşiyi başında, xüsusi ritm və ahənglə oxunan nəğmələrdir. Uşaqlara çalınan nəğ-
mələr – laylalar, onların ilk eşitdiyi musiqi və yuxugətirəndir. Bu nəğmə körpədə güvənlik duyğusu
oyadır, qoruyucu mələyinin başı üzərində olduğundan rahat yatır, arxayınlaşır. “Sən yat, çəkim
keşiyin lay-lay” – ifadəsindən güvənli nə olar ki?! İnsani duyğuların ilk pedaqoqu laylalardır. Ona
görə deyirlər ki, layla ilə böyüyən uşaqlar çox humanist, insafli olurlar. Bu musiqinin sədaları al-
tında məhəbbətini, nisgilini, arzusunu, sabaha olan ümidini, dualarını yaratmışdı, şair analar, bəstə-
təkar analar. Analar laylalarla körpələrin hələ heç bir iz düşməmiş dünyalarına sevgi, səmimiyyət,
düzlük, dürüstlük, vətənpərvərlik toxumu səpmişlər. Folklorun ilk nümunəsi olan laylalar, insan
övladının eşitdiyi ilk mahnı və şeir parçası olmaqla bərabər, həm də nəcib hissləri həzm etdirən,
əxlaqi dəyərləri inkişaf etdirən bir sahədir. Eşidilən, anlaşılan bu ilk nəğmələr, məhəbbət dolu sev-
ginin, bənzəri olmayan isti, ilq bir münasibətin təzahürüdür :

*Laylay balam, ay lay-lay,
Məzlum balam, ay lay-lay.*

*Sən böyü, mən sevinim
İncəm, qönçəm, ay lay-lay.*

Xalqımızın folklor nümunələri bitməz, tükənməzdir. Adətə görə, ailə quran gənc anaların layla bilməsi, beşik nəğmələrini öyrənməsi vacib sayılmışdı. Bu da laylaların milli bütövlüyünün əsas şərti hesab olunur. Deyilənə görə, körpə doğuşun son anında dünyaya gəlməkdən imtina edir, amma ona qoruyucu mələk – Ana ayrıldığına eşidir və bundan ruhlanır. Övladının hər anını mahniyə, nəğməyə, nağıla, dastana çevirən, müəllif analardır. Anaların yaratdığı bu nümunələr, dövrün, zamanın tələbinə uyğun cilalanır, formalaşır, eldən-elə keçir, ağızdan-ağıza dolaşır, laylaya və digər xalq yaradıcılığı növlərinə çevrilir. Burada məqsəd təkcə yatırımaq deyil, arzuların, alqışların, xeyir-duaların qanadında övladını gələcəyə, nurlu tale yoluna, mənəvi zənginliklə dolu, əxlaqi dəyərlərə malik olan ömür yoluna uçurmaqdır.

Folklorun böyük təbəqələrindən biri də oxşamalardır. Oxşamalar, bir az böyümüş, ilk kövrək addımlarını atan, yaxşını pisdən ayıran, acını, şirini, turşu dadan, sevgini, əzizləməni duyan, az da olsa qiymətləndirən balalar üçün oxunan, ovudan musiqi və ya nəğmələrdir. Oxşamanın müəllifi də dəyişkən ola bilər. Bu mahnını nənə, bibi, xala, ana da söyləyə bilər. Oxşamalarda sözlər və musiqi tonu dəyişkən olur. Çünki əzizləmə, əyləndirmə, addımına, yerinə, şirin dilinə, böyüməsinə qoşulan söz və misralardan ibarət olan oxşamalar, tarixin hər dönəmində aktualdır. Oxşamalar, uşaq psixologiyasına möhkəm təsiretmə gücünə malikdir. Kiçik yaşlı uşaqların dinlədiyi əzizləmələr, onları bu günün deyil, sabahın da gözəl, işıqlı, bəlkə də çətin, dolanbac yollarında möhkəmlənməyi, bədrəməməyi, dünyaya gəlişinin nə qədər əvəzsiz bir an olduğunu, insanlığa aid xüsusiyyətlərin qazanılması üçün çabalamaqların istiqamətini yönləndirən, uşaq psixologiyasına ən güclü təsiretmə mexanizminə malik janrdır. Bu folklor nümunəsi adı ilə məzmunu arasında ən çox yaxın olan növdür. Nümunələr uşaqların çağalığından müəyyən yaş dövrünə qədər olan zamanı əhatə edir. Məzmun baxımından oxşamalar əzizləmə, nazlama kimi qəbul edilir. Folklorun uşaqlıq çağı da elə bu dövrü əhatə edir. Bu janr nümunələri zaman kəsiyində cilalanır, yaddaşlara yazılır. Sənədfətör növ kimi yaşayır:

*Dağların qarı,
Qırmızı narı,
Deyingən qarı,
Bu balama qurban.*

Əzizləmələr ən şirin, səmimi, ovsunlu şeir nümunələridir. Uşaqların aylığından başlayaraq söylənən nazlamalar, yaş fərqi gözləmir. Hər kiçik körpənin müəyyən yaş həddini izləyir. Oxşamalarda, laylalar kimi eyni məqsəd daşıyan, eyni amalı tərənnüm edən, ana ilə körpənin ilk ünsiyyətidir. Əgər layla oxuyaraq, layla çalaraq rahatlıq, yuxu yaradırdısa, indi də ona yerimək, iməkləmək, danışmaq, əl çalmaq, söz demək və s. hərəkətləri öyrətmək məqsədilə ürəyinin yağını əridən Ananın ən gözəl bəstəsi, əzizləməsi və oxşamasıdır. Ana uşağını bəzən atıb-tutur, iməkləməyə sövq edir, bəzən onu yeritmək istəyir. Bu arzuları bəstələyir, oxuyur:

*Balama qurban inəklər,
Balam nə vaxt iməklər.
Balama qurban ilanlar
Balam nə vaxt dil anlar. [3, s.78]*

Qeydlərimizi P.Əfəndiyevin aşağıdakı fikri ilə təsdiqləmiş oluruq: “Oxşama janra verilən ümumi addır. Ancaq bunların içərisində məzmununa görə bir-birindən seçilən nümunələr var ki, onları arzulamalar, bəsləmələr, əyləndirmələr, əzizləmələr və s. adlandırmaq daha gözəl, düzgün olardı” [6, s.21].

Oxşamalar anaların gələcək arzularının, istəklərinin mexaniki riyaziyyatıdır. O, öz ülvi dolu arzularının həm şairi, həm də bəstəkarıdır:

*Dan yeri gözü,
Ellərin düzü,
Günəşin özü,
Bu balama qurban.*

*Günün gündüzü,
Çobanda quzu
Qızların yüzü,
Bu balama qurban.*

*Gülləri üzək,
Sözləri çözək,
Hamıdan ürkək
Sən balama qurban.*

Uşaq folklorunun diqqət çəkən janrlarından biri də sanamalardır. Əgər laylay, oxşama yaradıcısı, bəstəçisi anadırsa, sanamaların yaradıcısı, yaşadıcısı, ifaçısı da uşaqlardır. İlk təfəkkürün məhsulu kimi uşaq nəğməsinin də özünəxas xüsusiyyətləri var. Əsasən, sanamalardan, uşaqlar yoldaşlarından birini uzaqlaşdırmağa çalışan zamanda istifadə etmişlər. Sanama vasitəsilə mal-qaranı, heyvanları xüsusi simvollarla sayan əcdadlarımız ifadə etdikləri nümunələrin köməyi ilə uşaqlar arasında diqqətli olmağı, yaddaşın möhkəmlənməsini təmin etmişlər. Bədi təfəkkürün imkanlarından istifadə edərək, rastlaşdığı hər şeydə barmaqlarından istifadə etmişdir. Sayların poetikləşdirilməsi ritual xarakterli oyunlarda da istifadə olunmuşdur. Xalq yaradıcılığının elə bir forması yoxdur ki, orada elmi məlumat verilməsin, yeni bir biliyin əsası qoyulmasın: Bu vurdu (çıxma və ya xana), bu tutdu (vurma və ya çıxma), bu yedi (bölmə və ya bölünmə), balacaya qalmaq (0:0) – sıfır. Burada riyazi əməlin poetik misralarla həlli öz əksini tapmışdır. Bəzən də el arasında mal-qarasını, varını gözdən, nəfsdən qorumaq məqsədi ilə belə bir sanamalardan istifadə etmişlər: doxsan bir – torpaqdır, doxsan iki – yapraqdır, doxsan üç – addır, doxsan dörd – oddur, doxsan beş – baladır, doxsan altı – bələdir, doxsan yeddi – dünyadır, doxsan səkkiz – rüyadır, doxsan doqquz səsdür, yüz – bəsdür [3, s.79].

İnsanın dünyaya əxlaqi, milli dəyərlərlə, əqli, zehni qabiliyyətlə, formalaşmış halda gəlmədiyini bilir. İnsan üçün çox böyük əhəmiyyəti olan dəyərlərin inkişafı, formalaşması da sözün gücünə, qüdrətinə bağlıdır. Deməli, insanı insan edən, onu digər canlılardan fərqləndirən söz və şüurdur. Sözün dəyərliliyi, mənalılığı isə onun yaradıcısı insandan – nənə və babalarımızın söz xəzinəsinin poetiklik ruhunun duyumlarından asılıdır. Bədi sözün füsunkar təsiri ilə yaranan, şifahi xalq ədəbiyyatının, uşaq folklorunun növlərindən biri də düzgülərdir. Uşaqların əqli-intellektual və bədi estetik kamilliyə doğru inkişafına böyük bir təkan rolunu oynayan düzgülər, bədi zövq ruşeymlərini oyadır, canlandırır, qüvvətləndirir, onların hissənə, instinkt duyğularına öz təsirini göstərir, xoş ahəngli, xoş avazlı, dopdolu, həzin ruhlu söz mahnıların yaranmasına səbəb olur. Artıq onların özü də ifaçı deyil, yaradıcıya çevrilirlər.

Uşaq folklorunun daşıyıcı, yaradıcıları da iki qrupa bölünür: uşaqlar üçün oxunanlar, uşaqların oxuduqları.

Bu baxımdan düzgülər, sanamalar, acıtmalar, cıratmalar, oyun sözləri, yanıltmaclar ikinci qrupa daxildir. Ana dilimizin incəliklərini, estetik zövqün və gözəlliyin inkişafına səbəb olan bu dəyərlərin öyrədilməsində folklor nümunələrinin böyük əhəmiyyəti vardır.

Düzgü, əsasən düzülərək yaranan folklor janrıdır. Bunlar uşaqlar arasında yadda saxlama, əzbərləmə, mühakimə yürütmə, özünü dərkətmə, yaradıcı fantaziyanın inkişafına səbəb olur.

Uşaqlarda bədii zövq və romantikliyi artırır, zehinlərini itiləşdirir, hazırcavablığını, idrak qabiliyyətini artırır, nitqini gözəlləşdirir, həm fiziki, həm də əqli cəhətdən inkişaf etdirir.

V.Q.Belinski demişdir: “Uşaqlarda ən kiçik yaşlardan etibarən insanlığın ən əsas ünsürlərindən biri olan gözəllik hissini inkişaf etdirmək lazımdır” [12, s.127].

Bəli, mühakimənin, fitri qabiliyyətin, yaradıcı fəallığın inkişafı, həm də əqli zənginliyin itməməsi təhsillə əldə edilir. Düzgülərin yaranmasına bütün mövzular təsir edə bilər. Burada uşaq aləminin, uşaq ruhunun, uşaq arzusunun poetik ifadəsi öz əksini tapmışdır. Nümunələrdə forma gözəlliyi, zəncirvari ardıcıl düzüm, misralararası təkrarlar mənəvi marağa səbəb olur. Kiçikyaşlı uşaqlar arasında oynaqlıq, şənlik-şuxluq yaranan folklor növüdür. Düzgülər, uşaq təbiətinə yaxınlığına görə seçilən janrlardan biri kimi, uşaqların həyatı müşahidələrini, ətraf mühitə münasibətini, ətraf aləmə baxışlarını aydın surətdə göstərir. Burada əsas əlamət ritm, alliterasiya və ahəngdir. Bu mətnlərdə mənəvi etibar ilə yalanla həqiqət qarşılaşdırılır, ziddiyyət təşkil edir. Konkret mənəvi olmasa da, təbiətə münasibət və ilkin əmək prosesinin xüsusiyyətlərini müşahidə etmək mümkündür. Bəzən rabitəsizlik, heca vəzninin pozulması da müşahidə olunur, amma poetiklik çox güclüdür, burada məharət, söz düzmək və xüsusi istedad tələb olunur. Məntiqi güclü olan insanlar da, düzgülərin yaranmasında uşaqlara nümunə olaraq çıxış etmişlər. Düzgülərdə əyləncəli, məzəli əhvalatlar, epizodlar, qəlbəyatımlı, qulağaxoş nümunələr verilmiş, məzmun sadəliyi, məişət detalları yumor çərçivəsində tərənnüm olunmuşdur. Ümumiyyətlə, düzgü – sözləri müəyyən ahəng çərçivəsində düzmək, ardıcılığa, uzlaşmaya əməl etməklə öz daxili musiqisi ilə meydana gələn uşaq nəğmələrindəndir. Düzgülər, bəzi hallarda ciddi, siyasi məfkurəyə, əxlaqi sifətlərin tərənnümünə, yaradıcı xəyalın qırılmasına, bədiiliyin, axıcılığın yaranmasına da gətirib çıxarır.

A.Nəbiyev nağılın əvvəlində söylənən ifadələri də düzgü adlandırmışdı. Nağılların əvvəlində işlənən düzgülər, sanki nağıl personajlarının xarakterik xüsusiyyətlərini, əlamətlərini açmaqla onları gözəlləşdirməyə çalışır, maraqlı edir:

*Tülkü, tülkü, tünbəki,
Quyruq üstə lümbəki.
Ayı axmaq, Donuz toxmaq
Qurd ulavuş, Çaqqal çavuş
İlan qamçı, Xoruz bançı.
Xalanın qızı Zöhrə,
Zöhrə əlində dəhrə.
Zöhrənin oğlu Xıdır,
Xıdır qoyuna gedir. [3, s.80]*

Burada ardıcılığın, sıralanmanın, ahəng baxımından poetikliyin, məzmun dəyişikliyinə olmasına baxmayaraq, yüksək bədii zövq verir, forma gözəlliyini təmin edir. Bəzən, hətta adicə söz oyunlarından ibarət olsa da, onları həvəsləndirir, şirnikləndirib zövq mənbəyinə çevrilir. Düzgülər, oynaqlıq, hərəkilik, çeviklik, şənlik kiçik uşaqların qaynar təbiətinə uyğun olan, onlara mənəvi zövq verən bədii vasitələrdir. Uşaqlar tərəfindən tez əzbərlənir.

Azərbaycan folklorunda nəğmə tipləri bitib tükənməzdir. Xalqımızın uşaq folklorunda nəğmə formalarından başqa ümumi səciyyəli mövsim-mərasim və məişət-mərasim nəğmələri də mövcuddur. Bu nəğmələrin də özünəxas xüsusiyyətləri, estetik, psixoloji, mənəvi dəyərləri vardır. Mövsüm mərasim nəğmələri də mənəvi baxımından iki yerə bölünür:

- 1) Ayrı-ayrı təbiət hadisələri və etiqadlarla bağlı yaranan nəğmələr.
- 2) İlin müəyyən fəsillərində xalqın birgə əməyini yekunlaşdıran nəğmələr.

Qədim insanların şüurunda əks-səda verən ilkin inancları əks etdirən nəğmələr, ayrı-ayrı təbiət hadisələri və etiqadlarla bağlı hadisələri insanlaşdırılır, insana aid keyfiyyətlər və əlamətləri onların üzərinə köçürmüş, nəğmələrin köməyi ilə təbiətə təsir etməyin mümkünlüyünə inanmış, nəğmələrin vasitəsilə köməyi tezləşdirməyə, həm də şüurlarında əks-səda verən ilkin inancları əks etdirməyə çalışmışlar. Məsələn: günəşi öz atı ilə dəvət edirlər. Günəş onunla gələndə hər tərəfə is-

tilik gətirir, hər yer canlanır. Bununla onların təbiətdən arzuladıqları istəklər həyata keçir. Bir başqa nəğmədə küləyi obrazlaşdıraraq, “Yel baba” demiş, onun əsməsini arzulamışlar. Burada buğdanı samandan ayırmaq üçün küləyin əsməsinə ehtiyac var idi. Tarlalara toxum səpiləndə isə küləyin dayanmasına və zəif əsməsinə görə yalvarış xarakterli nəğmələr oxuyarlarmış. Çünki güclü əsən külək dəniz bərabər səviyyədə səpilməsinə mane olmuş.

Mövsüm nəğmələrinin içərisində yağışla da bağlı mərasimlərə rast gəlmək olur. Burada, həm yağışın kəsməsilə bağlı ayınlar, həm də yağışların yağması ilə bağlı deyimlər həyata keçirirlərmiş. Aramsız yağın yağışın dayanması üçün nəğməni, ritual hadisə kimi günəşin şərəfinə oxuyarlarmış:

*Qodu-qodunu gördünmü,
Qoduya salam verdinmi?
Qırmızı günü gördünmü?
Qoduya qaymaq gərək,
Qablara qoymaq gərək
Qodu gün çıxarmasa,
Gözlərin oymaq gərək. [3, s.81]*

Başqa bir nəğmədə küləyi çağırmaqla dumanı qovurlar, “Duman qaç” ifadəsi ilə öz arzularını bildirməyə çalışmışlar. Çünki duman qaçsa, günəş öz rübəndini çəkər, gün çıxar, yel əsər, mövsümlə bağlı çətinliklərin aradan qalxmasına yardımçı olar. Mövsüm nəğmələri, təbiətdə fəsilələrin yerdəyişməsində, yeniləşməsində xalq düşüncəsinin lirik hissələridir. Bu nəğmələrdə ifaçılar uşaqlar, günəş, külək, yağış, duman isə lirik duyğuların ən vacib personajlarıdır. Bu kiçik, günahsız insanların yalvarış xarakterli ifa etdikləri nəğmələrdən doğan arzu və istəklərin yerinə yetirilməsi daha tez başa gələrdi. “İlin müəyyən fəsillərində xalqın birgə əməyini yekunlaşdıran, yeni əmək mövsümünün başlandığını tərənnüm edən nəğmələr”, xalq arasında özünəxas xarakterik xüsusiyyətləri ilə seçilmişdir.

Qədim zamanlarda Novruzun gəlişini və payızın sonundakı mənzil bayramını təmtəraqla qeyd etmişlər, insanın həyat tərzinin maraqlı səhnələrinə bir yürüş kimi, torpağın oyanışını, toxumun səpilməsini, məhsulun yığılmasını bayrama çevirmişlər. Mifoloji şüurdan tarixi şüura keçid zamanı yaxşılığa doğru dəyişikliklərin, bədii şüurun yaratdığı ilkin nümunələr nəğmələr idi. Tarixin inkişaf mərhələlərində müşahidə olunan bu mətnlərdə bədii şüurun üstünlüyü və əxlaq normaları çərçivəsində və ritual, dar bir çərçivədə mətnlərin, nəğmələrin yaranması, manipulyativ hərəkətlə müşahidə olunur. Mərasimin ən yüksək forması bayramlardır. Bu bayramlar, adətən cəmiyyətin bütün təbəqələrini əhatə edir. Ritual və mərasim nəğmələri lirik üslubun yaratdığı ən qədim şeir növlərindən biridir. Əkin-biçinlə bağlı olan nəğmə mərasim nəğmələridir. Şifahi ənənədə obrazlar iki qismə bölünür:

1) Konkret subyektləri bildirən, sitayiş nəticəsində yaranan nəğmələr;

2) Mifoloji şüurda canlı təsvir olunan maddi obrazlara həsr olunan nəğmələr. Təsnifat nəticəsində hər iki bölümün obrazlarını göstərə bilirik; Yel baba, su əyəsi, günəş, ay ilahələri, yağış tanrısı, dağ tanrısı və s. Xızır obrazı da bu sıraya əlavə oluna bilər. Xızır həsr olunmuş nəğmələri də mərasim nəğmələri adlandırırıq. Azərbaycan folkloru, türk xalqlarının milli folklorları içərisində ən zəngindir.

Uşaq folklorunun janrlarından biri də epik növdür: əfsanə və rəvayətlər, nağıllar. Şifahi xalq yaradıcılığını ümumilikdə ümmana bənzətsək, dəryadan uşağın xoşladığı balığı tutmaq çətin olduğu qədər uşaq folklorunu da rəngarəng epik, lirik, dramatik poetik parçaların arasından seçib tapmaq çətinidir. Folklor elə mənəvi qidadır ki, yaşa baxmır, böyükdən kiçiyə hamının ürəyinə yol tapır. “Koroğlu”nu, “Dədə Qorqud”u böyüklərlə bərabər uşaqlar sevdiyi kimi, “Şəngülüm, Şüngülüm, Məngülüm” və “Cırtan”a da böyüklər laqeyd deyil. Amma bütün məkanların girişi, çıxışı olduğu kimi burada da müəyyən ölçüyə əsaslanmaq lazımdır. Hansı folklor nümunəsi uşaq aləminə gedən yoldan keçirsə, o sırf uşaq folklorudur.

Əfsanə və rəvayətlər folklorun ən maraqlı, məzmunlu növü kimi tarixi köklərə bağlı, qəhrəmanlığı, zəfəri, kədəri vəsf edən bir janr kimi hər zaman aktualdır.

K.Paustovski yazır: “Xalq əfsanələrinin necə yarandığını biz hələ bilmirik. Bu əfsanələr ölkənin dərinliklərində, çöllərdən keçən yollarda, meşələrdə, közərən tonqalların başında yaradılır. Bunları keçmiş döyüşçülər, məktəblilər, çobanlar söyləyir, onu titrək səslə el nəğməkarları, el aşığı oxuyurlar. Əfsanələr külək kimi yaranır. Bunlar ölkəni dolanıb ağızdan-ağıza keçir, xalqın zəfər eşqini və qürurunu onun oğul və qızları vasitəsilə yayır. Hökumət qəhrəmanları fəxri adla təltif etdiyi kimi, xalq da ən yaxşı oğullarını gözəl əfsanələrlə mükafatlandırır. Əfsanə ümumxalq hörməti, məhəbbəti və minnətdarlığının ifadəsidir” [8, s.13].

Kollektiv yaradıcılıq məhsulu olan əfsanələr, əsrlərin nişanəsidir. Xalqın həyat təcürbəsindən bəzənən, bəhrələnən bu janr saflaşaraq günümüzdə qədər yaşamışdır. Əfsanələrdə müəyyən bir əhvalat və hadisədən danışılır, təbiət və həyat hadisələrindən xəyali bir şəkildə söhbət açılır. Rəvayətlər isə həyat hadisələrinin təhkiyə formasında bədii ifadəsidir. Əfsanələrdə mövzunun əsasını həqiqi, olmuş hadisələr təşkil edir. Müşahidələr sübut edir ki, əfsanə və rəvayətlər də yeniyetmələrin təlim-tərbiyəsində, qoçaqlıq və cəsurluğunda mühüm rol oynayan zəngin, pedaqoji sərvətdir.

V.Q.Belinski yazmışdır: “Tarix həmişə və hər bir xalqda olmuşdur. Bəzilərinə o əfsanə şəklində, bəzilərinə nağıl, üçüncülərdə poema, dördüncülərdə xronika şəklində meydana çıxmışdır” [12, s.22]. Bəli, hər bir xalqda olduğu kimi, bizim xalqımızın da tarixi, hansı şəkildə çatdırılmağından asılı olmayaraq silinməz səhifəmizdir.

Azərbaycan xalqının ədəbi aləmində hər sahədə qələmi ilə tarix yazan Y.V.Çəmənəminli yazırdı: “Bu mədəniyyətin əsasını bilmək üçün xalq ədəbiyyatımız, bilxassə nağıllarımız qiymətli vasitə ola bilər. Nağıl xalq ədəbiyyatının mühüm bir qismini təşkil eləyən hekayələrdir ki, çox vaxt zahirən xəyali göründüyü halda, dərin bir fəlsəfəyə istinad edir” [5, s.45].

Uşaq psixologiyasının inkişaf etməsində uşaq nağıllarının rolu böyükdür. Uşaqların yaş dövrlərindən asılı olaraq onlara aid nağılları qruplaşdırmaq ən düzgün variantdır. Uşaqların yaşı artdıqca, baxışları dəyişir, fikirləri dəqiqləşir, bu zaman nağılların da məzmunu genişlənir, sujet xətti mürəkkəbləşir. Uşaq nağıllarının janrı özünəməxsusluğuna və təsnifatına görə sadədən mürəkkəbə doğru inkişaf edir. Yuxarı sinif şagirdlərinin maraq dairəsini cəlb etmək üçün daha mürəkkəb sujetli nağıllardan istifadə olunmalıdır. Uşaq nağılları balalarımızın zehni qüvvələndirməyə xidmət edir. Uşaq folklorunun, həm bədii cəhətdən, həm də tarixi inkişaf baxımından şifahi xalq yaradıcılığına bağlılığına şübhə etmirik. Digər növlər kimi uşaq nağılları da tarixi inkişaf yolunu başa vuraraq öz ilkinliyini saxlamışdır. Azərbaycan xalq nağılları təsnifat baxımından aşağıdakı kimi qruplaşdırılmışdır:

1. Kiçikyaşlı uşaqlar üçün nağıllar;
2. Məktəbyaşlı uşaqlar üçün nağıllar.

Uşaqların tərbiyəsində nağılların bir çox əhəmiyyətli vardır. Nağıllar uşaq tərbiyəsinin qızıl açarı sayılır. Nağıllar uşaq təfəkkürünü genişləndirir, onları maraqlı, rəngarəng aləmlə tanış edir. Heyvanların yaşam dünyasına səyahətə aparır, xəbislik, paxıllıq, biclik, cəsarətlilik, qorxmazlıq kimi cəhətlərin sirlərini açır, dünyanın sərt dövrlərinin pərdəsini yırtır, həm çətin, həm asan, həm acı, həm şirin, qayğılı, qayğısız yolların bələdçisinə çevrilir. Amma bu nağıllar da uşaqların səviyyəsini nəzərə alaraq öyrədilir. Bu gün Cırdana qulaq asan bir uşağa, sonra bu obraz maraqsız olacaqdır. Həm də uşaqların mütləq fərdi psixoloji xüsusiyyətləri nəzərə alınmalıdır. Uşaq nağılları, hər bir xalqın özünəxas milli əxlaqını, milli təfəkkürünü əks etdirir. Nağıl qəhrəmanın dili kiçikyaşlı və ya böyükyaşlı uşaqların anlama, qavrama qabiliyyətlərinə uyğun olur. “Cik-cik xanım” adlı nağıl böyükyaşlı uşaqlarda inamsızlıq yaradar. Onlar kiçik, cik-cik sərcənin ayağında qoyunu aparmasına inanmazlar. Məişət nağılları kimi formalaşan, ictimai məzmunlu nağıllar da kiçikyaşlılar arasında sevilmez.

Nağıllar da digər növlər kimi mənəvi-əxlaqi dəyərlərin təminatçısı, tərbiyəçi obrazının ən bariz nümunəsi, həyat məktəbinin istiqamətvericisidir. Nağıllar bəzən təmsil variantında təqdim olunur, çünki bu uşaqların maraq dairəsini cəlb edir. “Məlikməmmədin nağılı”, “Keçəlin nağılı”, “Divin nağılı”, “Göyçək Fatmanın nağılı”, “Nardanın nağılı” və s.

Nəticə / Conclusion

Ədəbiyyat və incəsənət, xüsusilə şifahi xalq yaradıcılığı milyonlarla insan üçün sevinc və ilham mənbəyi olmaqla, övladlarımızın həyat yolunu nurlandıran, onların iradəsini, duyğu və düşüncələrini, hiss və həyəcanlarını, arzu və istəklərini ifadə edən, ideyaca zənginləşdirən, əxlaqi cəhətdən tərbiyələndirib mənəvi saflığa doğru aparən bir vasitədir. Beləliklə, uşaq folkloru hər şeydən əvvəl şifahi xalq yaradıcılığının böyüklər və uşaqlar üçün yaradılan elə nümunələridir ki, uşaqların məişəti, oyunları, əyləncəsi, istirahəti, məşğuliyyəti, ifa tərzı, zövq və dünyabaxışına, yaş səviyyəsinə, psixikasına uyğun olur. İki istiqamətdə (böyüklərin və uşaqların yaradıcılığı hesabına) zənginləşən uşaq folkloru, uşaqlarda sevinc, fərəh, xoşbəxt gələcəyə inam kimi nikbin hisslər oyadır.

Ədəbiyyat / References

1. Atalar sözü. Bakı: Gənclik, 1965.
2. Azərbaycan folkloru. Bakı: Şərq-Qərb, 2005.
3. Azərbaycan uşaq folkloru: nəğmələr, düzgülər, öcəşmələr. Bakı, 1981.
4. Cavad Heyət. Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı. Tehran, 1988.
5. Çəmənəminli Y.V. Əsərləri, III cild. Bakı, 1977.
6. Əfəndiyev P. Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı. Bakı: Maarif, 1981.
7. İmanov M. Xalq gülüşünün poetikası. Bakı, 2006.
8. Paustovski K. Yaxın və uzaq adamlar. Bakı, 1971.
9. Pirsultanlı S.P. Azərbaycan türklərinin xalq əfsanəsi. Bakı, 2009.
10. Vəliyev K. Elin yaddaşı, dilin yaddaşı. Bakı: Gənclik, 1988.
11. Vurğun S. Balalarımız üçün gözəl əsərlər yaradaq. Əsərləri, VI cild. Bakı: Elm, 1972.
12. В.Г.Белинский. Собрание сочинений. Т.5., 1943.
13. Чуковский К. Стихи и сказки. От двух до пяти. Москва: Детская литература, 1961.

Лирический и эпический жанры в азербайджанском детском фольклоре

Семенгюль Гафарова

Доктор философии по филологии

Бакинский Славянский Университет. Азербайджан.

E-mail: Gulhusu01@gmail.com

Резюме. Лирические жанры детского фольклора отражают все интересные стороны детского мира. Поэтический устный фольклор следует за человеком от рождения до последнего дня его жизни. Г.Намазов делил детский фольклор на три типа: малый жанр, лирический жанр, эпический жанр. К лирическому жанру относятся баяты, колыбельная, оплакивание, считалка, детские песни, сезонные песни, эпические жанры легенд и сказаний, сказок.

Мы знаем, что человек не пришел в мир со сформированными нравственными, национальными ценностями, умственными, интеллектуальными способностями. Но от силы слова зависит и развитие и формирование ценностей, имеющих большое значение для человека. Итак, именно его слова и сознание делают человека человеком и отличают его от других живых существ. Ценность слова зависит от его создателя – чувства поэтического духа лексики наших бабушек и дедушек.

Лирическая форма устной народной литературы, детский фольклор, созданная чарующим влиянием художественного слова, также играет большую роль в развитии умственного и

художественно-эстетического совершенства детей, пробуждает, оживляет, усиливает чувства художественного наслаждения, воздействует на их чувства и инстинкты... Это создает новый дух и мотив. Иногда дети становятся творцами, а не исполнителями. Хотя ребенок и не понимает глубины этого смысла, он смотрит на все вопросы через свое зеркало, находит и осваивает то, что соответствует его духу. Для детей, которые принимают чудеса как обычное явление, реальность проходит через сверхъестественное. Там все выглядит иначе. Одним из видов фольклора, освещающим этот красочный мир детей, является эпос.

Жанры эпического фольклора, одного из ценнейших духовных сокровищ, созданных и сохраненных народом, «высоко выражают волю и желание народа, которому они принадлежат, надежду на будущее, отношение к истории, мировоззрение о человеке и времени».

Ключевые слова: детский фольклор, детский мир, лирические жанры, баяты, колыбельные, оплакивание, детские песни, сезонные песни, эпические жанры, сказки, легенды и мифы